

Теорія та методологія Theory and methodology

УДК 78.083.6

ЖАНР ДУМКИ В МУЗИЧНОМУ МИСТЕЦТВІ

Антоніна Азарова

У статті розглянуто малодосліджений музичний жанр «думка» (виникнення, поширення, особливості, різновиди й типи), а також шляхи його розвитку.

Ключові слова: ознаки жанру «думка», різновиди думки, вокальний жанр, інструментальний жанр, хоровий жанр.

В статье рассматривается малоисследованный музыкальный жанр «думка» (возникновение, распространение, особенности, разновидности и типы), а также пути его развития.

Ключевые слова: признаки жанра «думка», разновидности думки, вокальный жанр, инструментальный жанр, хоровой жанр.

The article deals with scantily explored musical genre dumka, its origin, dissemination, peculiarities, variety, types and also the ways of its development.

Keywords: the features of dumka genre, the varieties of dumka, vocal genre, instrumental genre, choral genre.

Українську пісню знають і люблять народи багатьох країн світу. Протягом століть вона виступала своєрідним «повпредом» української культури. Відомі численні висловлювання про українську пісню вчених і діячів багатьох європейських народів, особливо – російських і польських літераторів. Ліричну поезію романтичного стилю в українській і польській літературі й музиці XIX ст. якнайкраще представляє жанр думки. У цьому жанрі написано твори західноукраїнського поета А. Метлинського, представників «української школи» в польській поезії А. Бельовського, Ю. Б. Залеського (на його вірші Ф. Шопен створив дві думки), Л. Семенського, В. Сирокомлі, Ю. Словацького та інших, а також Т. Шевченка. «Кобзар» Шевченка містить чотири думки: «Тече вода в синє море», «Вітре буйний!», «Тяжко-важко в світі жити» та, мабуть, найвідоміша, покладена на музику різними авторами, – «Нащо мені чорні брови».

Цей жанр є малодослідженим. Думка розглядалась у зв'язку з думами, піснями-романсами, сольними обробками народних пісень, зверненнями окремих авторів до цього жанру тощо. Різні погляди існують

також щодо самого жанру і його визначення. Так, у тлумачному словнику значення слова «думка» подано як: «1) те саме, що дума; 2) назва української і польської народної ліро-епічної пісні часто журливого характеру; 3) музика до такої пісні, а також музичний твір відповідного настрою» [4, с. 265] (визначення думи як музичного жанру в словнику інше). Український музикознавець Т. Булат у книжці «Український романс» узагалі не виділяє думку в окремий жанр і розглядає її як пісню-романс [1]. Проте слід зазначити, що, за різних формулювань, дослідники одностайні щодо ліричного, елегійного (або журливого) характеру думки. Так, польський композитор, піаніст і музичний лексикограф XIX ст. А. Совінський у «Словнику музикантів давніх і сучасних» визначає думи і думки однаково – як пісні, поширені на «цілій Русі, тобто на Україні, на Волині, в Галичині, а також Малопольщі», позначені «м'яким і сумовитим» настроєм [6, с. 86]. Український етномузиколог В. Гошовський розглядає назву «думка» як зменшувальну від «дума» [2, с. 329], а Дж. Тіррелл тлумачить думу й думку як різновиди одного жанру, що відрізняються епічністю

АНТОНІНА АЗАРОВА. ЖАНР ДУМКИ В МУЗИЧНОМУ МИСТЕЦТВІ

або баладністю в чоловічому виконанні (думи) й сумними пісненими або інтонаціями плачу – в жіночому (думки) [7, р. 697]. В «Українській літературній енциклопедії» зазначено: «Думка – народна пісня, лірична в українському фольклорі, ліро-епічна, елегійна – у білоруському (збірник «Думки білоруські» Вл. Вериги, 1885) та польському («Польська епіка народна» С. Черніки, 1958), якій властиві увага до явищ природи, сердечних переживань... Д[умкою] також називають жанр невеликої за обсягом медитативно-елегійної лірики з драматизацією ліричного сюжету, іноді близький до балади та романсу, поширений у творчості українських, польських, білоруських романтиків та представників української школи в польській літературі першої половини ХІХ ст. Термін належить польському романтику Б. Залеському... Якщо у ліриці термін «Д[умка]», зважаючи на його дефінітивну невиразність, не прищепився, то у музиці став жанрово-стильовою основою інструментальної та вокальної творчості...» [5, с. 308].

Можна припустити, що думка виникла на межі ХVІІІ–ХІХ ст. у польському середовищі на українських і польських теренах, коли спочатку означала синонім української ліричної пісні, а згодом – сповнену жалю й туги монологічну пісню елегійно-журливого характеру українського походження або занесену з України (наприклад, козачкового типу думка «Жаль» польського композитора словацького походження останнього двадцятиліття ХVІІІ – першого двадцятиліття ХІХ ст., автора першого польського водевілю М. Каменського). Думка М. Каменського, написана для голосу й фортепіано, є однією з перших нам відомих (дата її написання досі не з'ясована, але композитор помер 1821 р.). Поміж інших – думки з опери Ю. Ельснера (вчителя Ф. Шопена) «Король Локетко», написаної в 1817–1818 роках, комедії-опери К. Курпінського «Лісничий в Козеницькій пущі», опублікованої 1822 року. Взагалі поміж слов'янських народів українська пісня з'явилась і проникла в побут найперше саме в Польщі. З літературних пам'яток відомо, що 1547 року кіфарист Андрій одержав

від тракайського воєводи нагороду за спів українських пісень. У записках Сарницького зазначено, що в ХVІ ст. серед польського народу були популярними українські думи. Також у польських рукописних пісенниках ХVІ ст. значне місце посідають українські пісні, трапляються вони й у тодішніх друкованих виданнях. Особливого поширення думка набула в маєтках польської аристократії та серед польського міщанства з 1820-х років. Популярність цього жанру в Польщі засвідчує той факт, що у Кракові в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. принаймні тричі у двох зошитах було видано 86 народних і авторських думок у фортепіанному викладі зі словами (у тому числі на вірші Ю. Б. і С. Залеських, Ф. Карпінського, Ю. Коженювського, М. Конопницької, А. Міцкевича, В. Сирокомлі, Я. Чечота та інших відомих польських поетів), упорядкованих О. М. Жуковським. Серед авторів музики цих збірок – С. Монюшко, К. Любомирський, Ф. Шопен, М. Завадський та ін.

Таким чином, виникнувши, найвірогідніше, на Правобережній Україні й Галичині, думка невдовзі потрапила на інші терени України і ті регіони Польщі, які після її поділу входили до складу Росії та Австрії (пізніше – Австро-Угорщини). Згодом її побутування поширилося на чеські, словацькі, угорські, литовські (йдеться про землі польської людності), етнічно російські та білоруські землі.

Слід зазначити, що особливої популярності думка набула в побутовому домашньому, салонному музикуванні, творчості композиторів-аматорів, що у свою чергу, як звернення до «народного», було виявом романтичного стилю тогочасної епохи.

Отже, можемо дійти висновку, що думки в музиці – це українські народні або авторські лірико-елегійні пісні (чи пісні-романси) журливо-мрійливого, сентиментально-меланхолійного характеру, для яких характерні монологічність, пісенно-романсова мелодика, ритміка та гармонія, помірно повільний темп, гармонічний мінор, ладовий паралелізм, переважно дво- чи тридольний розмір і зазвичай куплетна форма. Порівняно з піснею-романсом думка має

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

дещо менший діапазон і не таку розвинену мелодичну лінію. Вона може бути не лише вокальною, але й для різних вокально-інструментальних або суто інструментальних складів – для голосу з торбаном або фортепіано, для гітари, для фортепіано, для скрипки або віолончелі з фортепіано, для фортепіанних тріо, квартету, квінтету, секстету, камерного та симфонічного оркестрів, іноді із солюючим інструментом; трапляються й оперні вокальні номери під назвою «думка» тощо.

З-поміж усього розмаїття творів, названих думками, можна виділити два різновиди: побутовий, напівпрофесійний (поряд із шумками, козачками, чабарашками) та концертний, професійний. Побутовий різновид має три типи. Перший – деякі українські народні й авторські лірико-елегійні пісні-романси, переважно такі, що їх нині називають піснями літературного походження: «Віють вітри», «Ой не ходи, Грицю», «Сонце низенько», «Ой зйди, зйди, ти зірньоко вечірняя», «Ох я нещасний, що маю діяти», «Кажуть люди, щом щаслива», «Зібралися всі бурлаки», «Червоная калинонька», «Нащо мені чорні брови» на вірші Т. Г. Шевченка (поет назвав свій вірш думкою), «Карі очі» й «Де шлях чорний» Д. Бонковського, «Їхав козак за Дунай» С. Климовського та ін. До цього типу належать також їх прості гармонізації, вокальні та інструментальні обробки. Другий тип побутової думки становлять польські анонімні й авторські лірико-епічні пісні баладного типу, інтонаційно пов'язані з українським фольклором. До третього належать такі думки, що хоч і не мали значених зв'язків, але їхні тексти написано на сюжети з української козаччини чи сільського життя. Серед них трапляються також пісні козачкового, шумкового чи навіть мазуркового типу, часом у мажорному ладу. У XIX ст. збирачі народної творчості Я. Головацький, В. Залеський (Вацлав з Олеська), О. Кольберг та інші називали думками ліричні пісні про нещасне кохання або тяжку селянську долю.

Щодо професійного різновиду думки, то в цьому жанрі писало багато відомих українських і зарубіжних композиторів – українські

композитори М. Лисенко, В. Барвінський, М. Вербицький, С. Воробкевич, Д. Бонковський, В. і С. Заремби, М. Завадський, П. Сениця та ін.; зарубіжні слов'янські митці Ф. Шопен, С. Монюшко, К. Липинський, Ю. Зарембський, Ю. Ельснер, П. Чайковський, М. Балакірев, А. Дворжак, Л. Яначек, В. Амброз, а також неслов'янин Ф. Ліст. Тобто думка була поширена переважно в українській і польській, меншою мірою – чеській, словацькій, російській та угорській професійній музиці.

В українській академічній музиці думка існує як вокальна (наближена до нескладних побутових сентиментальних романсів), так і інструментальна: для фортепіано (одним із перших звернувся М. Завадський), для скрипки й фортепіано (С. Воробкевич, М. Ясинський), а в перші десятиліття XX ст. – не лише для скрипки (В. Безкоровайний, О. Москвичів та ін.), а й віолончелі з фортепіано (П. Сениця), фортепіанного секстету (В. Барвінський, п'ята варіація «Варіацій для 2-х скрипок, альту, віолончелі, контрабаса та фортепіано»), струнного (Л. Лісовський) і навіть симфонічного оркестрів (П. Сениця, думка «Татарський полон»). Натомість у польській музиці думка була переважно вокальною (пісня в супроводі фортепіано та оперний номер, хоч нерідко траплялися й фортепіанні; а вступові до увертюри «Мазепа» (ор. 69) А. Совінського передувала оригінальна думка). У російській та угорській музичних культурах думки писалися зазвичай для фортепіано (П. Чайковський, Ф. Ліст), у чеській – для камерно-інструментальних ансамблів (А. Дворжак), а в словацькій існує думка навіть для симфонічного оркестру (М. Шнайдер-Трнавський). Спершу думка існувала як жанр для хатнього музикування, хоч його нерідко вводили в оперу (Ю. Дамсе, К. Курпінський, С. Монюшко), але в середині XIX ст. вона перетворилася на концертний жанр (Ф. Ліст). Інколи в українській і польській музиці думка ставала однією з тем популярі, поєднувалась у двочастинному циклі з такими рухливими танцювальними жанрами: шумкою (В. Зентарський), однією або трьома коломийками (С. Воробкевич), а в

АНТОНІНА АЗАРОВА. ЖАНР ДУМКИ В МУЗИЧНОМУ МИСТЕЦТВІ

чеській музиці – з фуріантом (А. Дворжак). Зрештою думка об'єдналася у єдиному творі з шумкою («Думки-шумки» М. Лисенка, М. Завадського, В. Заремби), однією (окремі вокальні думки в Польщі) або чотирма коломиїками (фортепіанні думки українця С. Воробкевича, поляків К. Піотровського, Ф. Тимольського), що утворило відповідно своєрідні двочастинну й п'ятичастинну безрепризні музичні форми (до подібної двочастинної форми нерідко звертався Ф. Ліст у своїх фортепіанних рапсодіях, а також І. Рачинський у фіналі Другого струнного квартету «Ранкова серенада»). В українській і польській фортепіанній музиці трапляються також думки у формі варіацій (або варіації на тему думки) чи у простій тричастинній репризній формі. Водночас зв'язки з думкою в деяких творах мають не безпосередній, а опосередкований характер, коли композитори не називають твір або його частину думкою. Наприклад, вплив української музики за посередництва думки на творчість Ф. Шопена простежується в деяких його ноктюрнах та Першому фортепіанному концерті, а на творчість А. Дворжака – у повільних частинах його симфоній.

До найвідоміших думок в історії музики належать Друга фортепіанна рапсодія М. Лисенка «Думка-шумка», деякі солоспіви М. Вербицького й М. Лисенка, думка «Ой поїхав Ревуха» Тимка Падурри, варіація з Фортепіанного секстету і дві думки для віолончелі В. Барвінського, дві камерно-вокальні думки Ф. Шопена «Нема чого треба» («Niema czego trzeba») і «Подвійний кінець» («Dwojaki koniec») – обидві на слова Ю. Б. Залеського, думки парубка й Парасі з опери М. Мусоргського «Сорочинський ярмарок», думка Йонтека з опери «Галька», Ядвіги з опери «Страшний двір» та понад 15 камерно-вокальних думок С. Монюшка, дві фортепіанні думки (з циклу «Жнива у Воронинцях») на теми українських народних пісень «Ой не ходи, Грицю» та «Віють вітри, віють буйні», думки *es-moll* М. Балакірева й «Російська селянська сцена» П. Чайковського (обидві для фортепіано), фортепіанне тріо «Думка», кілька фортепіанних п'єс та частин інших

камерно-інструментальних ансамблів під назвою «думка» А. Дворжака, думка для скрипки й фортепіано Л. Яначека та ін.

Особливо хотілося б виділити думки на слова Т. Шевченка як невмируще джерело композиторського натхнення. Як зазначалося, сам Шевченко назвав думкою в «Кобзарі» тільки чотири твори, написані 1838 року («Тече вода в синє море», «Вітре буйний!», «Тяжко-важко в світі жити», «Нащо мені чорні брови»), хоча до цього жанру можна віднести й деякі інші його вірші, такі як «Вітер з гаєм розмовляє», «Не женися на багатій», «Дівочії ночі», «Не завидуй багатому» та ін. Серед творів «Музики М. Лисенка до “Кобзаря” Т. Шевченка» є два відомих номери з підзаголовком «думка» – «Чого мені тяжко» для сопрано, тенора в супроводі фортепіано й «Нащо мені чорні брови» для сопрано й фортепіано. Сучасна українська композиторка Л. Дичко 1964 року написала рапсодію «Думка» для колоратурного сопрано, чоловічого хору та симфонічного оркестру на одну з найдраматичніших думок Т. Шевченка «Вітре буйний!». У жанрі хорової музики думки Т. Шевченка представлено у творчості українських композиторів М. Ластовецького («Тече вода в синє море») і Б. Фільца («Вітре буйний!») та композиторки російського походження, яка тепер мешкає в Італії, М. Романової (думка на слова «Тече вода в синє море»).

Отже, можна стверджувати, що розквіт думки припав на добу передромантизму та раннього й пізнього романтизму. Утім, і в музичному мистецтві ХХ ст. композитори зверталися до цього жанру (1925 р. – Г. Дяченко «Думка для гобоя і малого симфонічного оркестру»; 1941 р. – М. Мкртчян «Думка для віолончелі й симфонічного оркестру»; 1962 р. – В. Овчаренко «Думка пам'яті Лисенка для струнного оркестру» та ін.).

Література

1. Булат Т. П. Український романс. – К., 1979.
2. Гошовский В. Дума // Музыкальная энциклопедия. – М., 1974. – Т. 2.
3. Дрімлюга М. Українська фортепіанна музика (дожовтневий період). – К., 1958.

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

4. Тлумачний словник сучасної української мови: загальноживана лексика / під заг. ред. проф. С. Калашникова. – Х., 2009.

5. Українська літературна енциклопедія. – К., 2007. – Т. 1.

6. *Sowiński A.* Słownik muzyków polskich i nowocześniejszych. – Paris, 1874.

7. *Tyrrell J.* Dumka // *The New Grove Dictionary of Music and Musicians.* – London, 1970. – V. 7.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

У статті розглянуто малодосліджений жанр думки, що якнайкраще представляє ліричну поезію романтичного стилю в українській і польській літературі й музиці XIX ст. На початку статті проаналізовано різні погляди щодо історії виникнення самого жанру й порівнюються варіанти його означення. Робиться висновок про те, що, за різних формулювань дослідники, безперечно, погоджуються щодо ліричного, елегійного (або журливого) характеру думки. Згадано перші, відомі на сьогодні, твори. Підкреслено особливе розповсюдження цього жанру в польській музиці й побутовому музикуванні.

Зроблено висновок, що думки в музиці – це українські народні або авторські лірико-елегійні пісні (чи пісні-романси) журливо-мрійливого, сентиментально-меланхолійного характеру, для яких характерні монологічність, пісенно-романсова мелодика, ритміка й гармонія, помірно повільний темп, гармонічний мінор, ладовий паралелізм, переважно дво- чи тридольний розмір і, зазвичай, куплетна форма. Підкреслено, що в порівнянні з піснею-романсом думка має дещо менший діапазон і не таку розвинену мелодичну лінію. Вона може бути не лише вокальною, а й для різних вокально-інструментальних або суто інструментальних складів – для голосу з торбаном або фортепіано, для гітари, для фортепіано, для скрипки або віолончелі з фортепіано, для фортепіанних тріо, квартету, квінтету, секстету, камерного та симфонічного оркестрів, іноді із солюючим інструментом; трапляються й оперні вокальні номери під назвою думка тощо.

Широкого розповсюдження думка зазнала в побутовому домашньому, салонному музикуванні, творчості композиторів-аматорів, що у свою чергу, як звернення до «народного», було проявом романтичного стилю тогочасної епохи.

Класифіковано різні твори під назвою «думка». Виділено два різновиди: перший – побутовий, напівпрофесійний, другий – концертний, професійний. Побутовий різновид теж поділено у свою чергу на три типи. Подано відомості щодо творів професійних композиторів, які писали в цьому жанрі. Названо найвідоміші. Зроблено висновок, що думка була поширена переважно в українській і польській, меншою мірою чеській, словацькій, російській та угорській професійній музиці. Окремо розглянуто думку у творчості українських композиторів. Виділено думки на слова Т. Шевченка.

Насамкінець зроблено висновок про те, що, хоча розквіт думки припав на добу переромантизму та раннього й пізнього романтизму, композитори зверталися до нього і в музичному мистецтві XX–XXI ст.

Ключові слова: ознаки жанру «думка», різновиди думки, вокальний жанр, інструментальний жанр, хоровий жанр.

The unexplored genre of dumka that represents in the best way the lyric poetry of the Romantic style in Ukrainian and Polish literature and music of the XIXth century is considered in the article. At the beginning of the research different views on the history of the genre itself and the variants of its definition are compared. It is concluded that, at different formulations, the researchers agree as for lyrical, elegiac (or wailful) nature of dumka. The first works known today are mentioned. Special extension of this genre in Polish music and home playing is emphasized.

АНТОНІНА АЗАРОВА. ЖАНР ДУМКИ В МУЗИЧНОМУ МИСТЕЦТВІ

It is concluded that dumky in music are Ukrainian folk or authors' lyrical and elegiac songs (or romances) of wailful, dreamy, sentimental and melancholic character, which are characterized with monologue, song and romance melody, rhythm and harmony, moderately slow tempo, harmonic minor, mood parallelism, mostly two- or three-time measure and usually couplet form. It is emphasized that in comparison with romance dumka has a slightly smaller range and not so well-developed melodic line. It can be not only vocal, but also for different vocal and instrumental or purely instrumental compositions – for voice with torban or piano, guitar, piano, violin or cello with piano, for piano trio, quartet, quintet, sextet, chamber and symphony orchestras, sometimes with solo instrument; opera vocal items called dumka happen.

Dumka became widespread in everyday home life, salon music, the works of amateur composers used as the address to folk was a manifestation of the romantic style of that time period.

Various works named dumka are classified. Its two types are distinguished: first – everyday home life, semiprofessional, second – a concert, professional. Everyday home life kind is also divided into three types. Information on the works of professional composers who has written in this genre is given and the most famous of them are named. It is concluded that dumka was distributed mainly in Ukrainian and Polish, less in Czech, Slovak, Russian and Hungarian professional music. Dumka in the works of Ukrainian composers is separately considered. Dumky on the words of Taras Shevchenko are distinguished.

Finally it is concluded that though the blossoming of dumka took place in the age of Preromanticism, early and late Romanticism, the composers addressed to it also in musical art of the XXth–XXIst centuries.

Keywords: the features of dumka genre, the varieties of dumka, vocal genre, instrumental genre, choral genre.